

ORTAK DÜŞÜNCELER
İSMAILBEY GASPIRALI ve ÖZBEK CEDİT EDEBİYATI
Edibe Devletova*

Abstract: In this article it had been stressed about mental, literal and spiritual propinquity between uzbek and other brotherhood nations, particularly, Ismail Gaspıralı and representatives of Uzbek Literature Renaissance period. Under pressure of jadids, there was significant renewal in literature as well. Demand for special work of literature forced to creating them and writers in their works made their hero's like their aesthetic ideal. They constituted persons who wanted enlightenment, perfection and dreams about independence. Below we can see nearness of literal work among Gaspıralı, Adjziy, Fitrat and Cholpan. And we have to say that they all were followers of Ismail Gaspıralı.

Keywords: Gaspıralı, jadidizm, Uzbek's

Özet: Bu makalede Özbek ve diğer kardeş milletler arasındaki manevi akrabalık vurgulanmıştır. Özellikle, İsmail Gaspıralı'nın etkisi altında kalan ve ceditçiler Özbek edebiyatında Rönesans döneminin temsilcileri olarak değerlendirilmektedir. Ceditler yoğun baskı ortamına rağmen kısa dönemde önemli işler başardılar. Onların bağımsızlık hayalleri kurdular, bunun için aydınlanma'nın şart olduğunu ileri sürdüler. Onları bu hepsinin İsmail Gaspıralı takipçileri olduğunu söylemek zorundayım

Anahtar Kelimeler: Gaspıralı, ceditçilik, Özbekler

Cehalete karşı mücadele XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Müslüman Doğusunda en önemli vazife olarak ortaya çıktı. Böyle ilerici düşünceler -"Ceditçilik" adını alan harekete – büyük bir tarihî adımın atılmasına neden oldu. Ceditler yüksek sorumluluğu, yani var olan sistemi yenilemeyi, gelişmeyi önleyen bütün eski geleneklerden vazgeçmeyi, vatan ve millet menfaati için hizmet eden her türlü yeniliği (tabi ki milli tıynetı göz önünde tutarak) desteklemeyi amaç edindiler ve bu yolda hizmeti birinci vazifeleri olarak gördüler.

* Mirza Uluğbey Namındaki Özbekistan Milli Üniversitesi Özbek Filolojisi Fakültesi Öğretim Görevlisi

Yenilenme döneminde İsmailbey Gaspıralı'nın yeri de hizmeti de büyüktür. Kardeş Türk halklarını manevî açıdan birleştirme ihtiyacı "Tercüman" gazetesinin yayın hayatına girmesine vesile oldu. İsmailbey 31 yıl boyunca (1883-1914) kendi yüksek amaçlarını gazeteler aracılığıyla ifade etti. Onun amacı Türk milletlerini geliştirmek, eskiden "hikmet ve yetenek gücüyle denizleri aşan", "gökteki yıldızları sayan" (İsmailbey Gaspıralı'nın sözleri) müslümanların genç kuşağını fikir açısından tekrar uyandırmak, "dilde, fikirde, emekte bir olmak" ("Tercüman" gazetesinin sloganı) idi. Çok önemli ve zor olan bu vazifeyi gerçekleştirmek için Rusya içerisinde yanı sıra Türkistan'ı özellikle Semerkant, Taşkent ve Buhara'yı gezdi.

İlk başta "Tercüman" gazetesinin teşvikiyle onu destekleyenler çoğalmaya başladıysa da sonradan bizzat kendisiyle düzenlenen mülâkatlar sonucunda Türkistan'daki cedit hareketi daha da hızlı bir şekilde yayıldı.

İsmailbey edebiyata da yakın alâka duyuyordu. Onun maarif ve basındaki tecrübelerini izleyerek, toplum ve politikaya ait düşüncelerinden esinlenen Türkistanlı aydınların eserlerine büyük ıslahatçının fikirlerinin etkisinin de büyük olması doğaldı. Mirmuhsin Şirmuhamedov bir hikâyesinde onun adını soyadıyla anar (Şura" 15 Nisan 1916). O sırada 15 yaşında olan Çolpan, Gaspıralı'ya yeni edebiyat hakkında fikrini soran bir mektup yollar. Sonradan da söz konusu edebiyatın kurucusu (Tercüman", 27 Kasım 1913) ve önder bir muharriri olarak gösterilir. Bütün bunlar yukarıdaki iddialarımızın ne kadar doğru olduğunu kanıtlar nitelikteki değerlendirmelerdir. "Dar-ur rahat müslümanları", "Mukaleme-yi selatun" etkisi altında Eczi "Mir"at-ı ibret" (Taşkent, 1999), "Encümen-i ervah" (Tiflis, 1912) eserlerini yazması düşünce bakımından birbirine sıkı sıkıya sarıldığını gösterir.

"Dar-ur rahat müslümanları" eserinin yazılış tarihinin üzerinde kısaca duralım. Prof. Dr. Begali Kasımov bir yerde eserin yazılış tarihini 1887 (Gaspıralı, 2006: 44.), başka bir kaynakta (Kasımov vd. 2004: 241.) ise 1889 olarak belirtir. L. Klimoviç "Maarif hizmetinde" (Yıldız, 1987: 81) adlı makalesinde de bu tarihi 1887 olarak gösterir. Araştırmalarında 1887 senesini gösterdiği halde "Fransa mektupları"ni muhteva bakımından incelerken, olayların Fransa'da geçtiğini söyler ve yanlış sonuca varır (Yıldız, 1987:82). Yakın tarihe kadar söz konusu iki eser aynı eser olarak görülmüştür. Dolayısıyla bu karışıklığa neden olmuştur. Bu konuda Prof. Dr. Yavuz Akpınar'ın tespitinin daha doğru olduğunu düşünmekteyiz. "Fransa mektupları" ve "Dar-ur rahat müslümanları" birbirini tamamlayıcı, biri ikincisinin devamı olarak kaleme alınmış iki eser şeklinde nitelendirmek daha mantıklı olur. 1887 yılından itibaren

Gaspıralı'nın eserleri "Tercüman" gazetesinde "Molla Abbas Fransavi Taşkendi" mahlasıyla basılmaya başlar. "Fransa mektupları" eseri 1887 (13 sayıda), 1888 (18 sayıda) ve 1889 (4 sayıda) gazete taleplerine uyarak yayınlanır. Buna göre eserin yazılış tarihini 1887 olarak belirtmek daha mantıklı olacaktır (Tarpan, 2001). "Dar-ur rahat" 1902 yılından itibaren gazetede (1902, 1903, 1905) yayımlanmaya başlar. Oysa eser "Aslan kız" adlı dramadan daha sonra ("Aslan kız" 1893 (5 sayıda), 1894 (5 sayıda) yıllarında "Tercüman" gazetesinde yayınlanır) yazıldığı ortaya çıkar. Neden eserin yazılış tarihi 1902 olarak gösterilmeli? Eğer 1887 yılında yazıldıysa, neden 19 sene sonra (1906) kitaplaştırıldı? Üstelik böyle yapmak söz konusu devrin özelliklerine uymamaktadır.

Özellikle "Mir'at-ı ibret" destanı konu ve bu konunun işleniş şekli bakımından "Dar-ur rahat"a çok yakındır. "Mir'at-ı ibret" de tıpkı "Dar-ur rahat müslümanları" gibi hayal ürünü bir eserdir. Her iki eserin temelinde Müslüman bir ülkeyi kalkındırma ve öyle bir ülkeyi yöneten genç kuşağı terbiye etme konusu işlenmektedir. Yani mamur ve müreffeh bir ülke arzusu muharririn sosyal hayatla ilgili ülküsünü ortaya koyar. Gaspıralı'nın "rahat evi" mucizelerle dolu, tıpkı antik çağ tefekkürü temelinde gelişen ideal ülke, orta çağ Doğu felsefesinde ileri sürülen fazıl şehri (Farabi, İbn-i Haldun, Davani gibi filozofların güzel hayat hakkındaki eserleri kastedilmekte) hatırlatmaktadır. Yazar toplum hayatı ve insan kelamının mükemmel manzarasını yaratır. Eczi de aynı noktadan yola çıkarak hayalindeki Semerkant'ı şöyle tarif eder:

"Güzel ve acep bir şehri ziba

Cennet midir, İrem midir bilmem ama". (Eczi, 1999)

"Dar-ur rahat müslümanları" eserindeki Şeyh Celâl "Mir'at-ı ibret" destanındaki Pir'e (şeyhe) çok yakın bir kahramandır. Bir yerde o Molla Abbas'a yönelerek: "...Üzülme oğlum. İnşallah zamanı gelir ehli Türkistan dahi funün ve kemal aşinası olur, tarihi kalkınmaya ulaşır..." diyor (Gaspıralı, 2006).

"Mir'at-ı ibret"teki Pir de lirik kahramana (eser manzum tarzda yazılmıştır) birçok tavsiyelerde bulunur: "İlim marifet, dil, ziraat ve ticareti öğrenirsen, dünyada şüphesiz aziz olursun" der. Bu fikirler iki cedit yazarının hemşehirlileri için içten acıyarak yazdığı yazılardır. Gaspıralı'nın milletin derdinden ağâh eden gayeleri Fitrat'ın kahramanlarına da geçmiş olması muhtemel. "Dar-ur rahat müslümanları"nda Emir timsali olup, o güzel bir ülkenin padişahıdır. Emir, Batı ve Doğu edebiyatında ele alınan adaletli padişah timsaline her açıdan uygunluk sağlar. Emir, Molla Abbas Fransavi Taşkendi'ni huzuruna davet ederek Türkistan'da ortaya çıkan yenikleri anlatmasını

ister. Onun (Dar-ur rahat emirinin –A.D.) Türkistan hakkında anlattıkları “Münazara”daki Ferengi’nin fikirlerine yakındır. Örneğin, Emir: “... Ehli Türkistan gözlerini açmaz, dünyayı görüp gafletten uyanmaz ve hiçbir şeyi bilmediklerini düşünerek onları anlamaya çalışmazsa, dünyanın bütün servetinin, meslek ve ticaretten daha iyi anlayan kâmil halkların eline geçmesinin gayet doğal bir hal olduğunu.” söyler (Gaspıralı, 2006). Abdurrauf Fıtrat’ın seyyahı da buna benzer düşünceleri ileri sürmüştü: “İnsanlığın iktisadına göre söylerim: Siz Türkistanlıların yolu buysa, yani aziz ömrünün değerli 37 yılını muzarafat parçalarının tahsiline sarf edip, kendinizi faydalı ilimlerden yoksun bırakırsanız birkaç yıldan sonra Türkistan’da İslam’dan eser kalmaz, sadece tarih sayfalarında rastlarsınız onun adına!” (Fıtrat, 2000: 62) Yani Gaspıralı’nın eski Endülüs ülkesinin müslümanlar tarafından refah ve müreffeh bir ülkeye dönüştürdüğü, zamanın geçmesiyle ilimde duraksama, gaflet ve tembellik sonucunda kaybedilen değerler hakkındaki görüşüyle Fıtrat’ın fikirleri birbirine benzer. Gaspıralı eserinde Molla Abbas: “Camii Kebir İspanyolların eline geçtikten sonra Müslümanlığa ait ayet ve yazıların silinerek, abidenin bir kiliseye dönüştürüldü” dediyse; “Münazara”da Ferengi “İspanya Hıristiyanların eline geçti. Âlim ve ulemaların ömrünün geçtiği mescitler bugün kilisedir, ezan sesleri yerine bugün çan sesi duyulmaktadır” (Fıtrat, 2000: 66) der. Bu cümleler yazarın sadece cahillik sonucu belli bir halkın tarihinde ortaya çıkan acı geçmişini değil, bu vakaları örnek göstererek Orta çağ ilmi ve kültürü ile çağdaş bilimlerin uyum sağlamasıyla oluşan mükemmel toplumu arzu ettiğini, ortak toplumsal ideali de ifade etmektedir.

“Dar-ur rahat müslümanları” toplumsal ve estetik idealler için hizmet eden bir eser olduğundan sıradan insandan padişaha kadar herkes kâmil bir insan olarak ele alınmıştır. Özellikle, Emir, Şeyh Celal, Feride Banu timsallerine müellif ayrı bir önem, sevgiyle yaklaşmıştır. Eserde Feride Banu için “üstünde al bir elbise, gayet güzel giyinmişti, bu halde sesi daha hoş ve daha tatlı duyuluyordu” diye tarif eder.

Emir Timur güçlü bir devlet hükümdarı, akıllı politikacı ve maneviyat hamisi olarak cedit edebiyatında ayrı bir yere sahiptir. İsmailbey Gaspıralı Emir Timur’un meşhur “Güç adalettedir” sözünü “Mükelame-i selatin” eserine epigraf olarak seçmiştir. Hikâyedeki vakalar Semerkant’ta “Gur-i Emir” türbesinde geçer. Bilindiği gibi Gaspıralı 1893 yılında ilk defa Türkistan’a gelmiş, Semerkant, Buhara, Şehrisebz gibi tarihi şehirleri ziyaret etmiştir. Gezi izlenimleriyle ilgili makaleler, ayrıca “Türkistan uleması” risalesi ve “Mükelam-ı selatin” hikâyesini yazdı. Gaspıralı eserlerinin kahramanı olarak da Molla Abbas Taşkandı

– Frensevi mahlasını kullandı ki, bu durum yazarın Türkistan’a karşı ilgisinin bir göstergesidir. Müellif Timur’un başkentine gelerek onun geçmişteki şöhretinden hiçbir şey kalmadığını nedametle yazar: “Semerkant’ta her ne gördüm çok güzel, her ne gördüm çok harap. Mesela, Bibi Hanım medresesi akıllara hayret verecek bir bana-yi latiftir. Bununla beraber ecnebileri ağlatacak kadar bir harabattır!” (Tercüman gazetesi, 1906-1907 yıllar sayıları.) Seyyah “Çin Setti’nden Akdeniz’e kadar, buzlu Sibiry’a dan sıcak Hindistan’a kadar geniş bir coğrafyada ikamet eden Türk evlatlarını bir bayrak altında toplayan ve büyük bir Türk devleti kuran Timur’un mezarını ziyaret etmeye gelir ve akıl dışı hadiselerle şahit olur. Mezarından bir nur gibi kalkan Timur kendisinden sonra tahta geçen hükümdarları sorguya çeker. Bıraktığı o büyük devletin bu kadar güçsüz duruma düşmesi, hatta sömürge altında kalması onu çok sinirlendirir. Diğer ülkelerle ilişkilerin kesilmiş olması, iç savaşlara, bencilliğe, dağınıklığa yol açan hükümdarlar Timur’un keskin bakışları karşısında aciz kalırlar. Timur kendi mesleği, siyasal tutumunun mahiyetini beyan ederek şöyle der: “Gençken Keş çöllerinde bir keneges beyi olduğum sıralarda milletimin haline bakıp kalbim acıyla dolar, gözlerim yaşlanırdı... İşte o zaman bütün gücümü Türk elini birleştirmeye, büyük Türkistan kurmaya adadım.” Hikâyede Emir Timur müellifin idealindeki kahramanın timsali olarak tasvir edilmiştir. Yazar, yurdun geleceği için sorumlu olanların Emir Timur’un ibretli hayatından örnek almalarını ister.

“Tercüman” sayfalarını gözden geçirirken Türkistan halkının tarihi, özellikle Emir Timur hakkında (1889 (19 sayı), 1914 (27 sayı)) birçok makaleye rastlarız. Bu ise muharririn ülkesine olan sevgisinin ifadesidir. Yazarın “Mukaleme-yi selatin” eserinde baş kahraman Emir Timur’dur. Söz konusu eser de hayal ürünüdür. Olaylar Seyyah’ın (İsmailbey’in mahlaslarından biri) Semerkant’a gezisi sırasında gerçekleşir. Yazar eserinde Emir Timur’un adaleti, cesareti ve kuvvetine dikkat çeker ve onu ideal kahraman olarak gösterir. Hacı Muin, Fitrat gibi şairlerin şiirlerinde de Emir Timur simasına müracaat edilir.

Ulu sahipkırın Emir Timur adı Fitrat’ın otuzdan fazla eserinde geçer. (Baltabayev, 1996:25)

“Hürriyet” gazetesinin 26 Nisan 1917 tarihinde çıkmaya başladığı malûm. Aynı yılı 18 Haziran’dan itibaren ise Fitrat gazetesinin editörü olur. Fitrat gazetede ülkenin içine düştüğü sefaletle neden olan kendi ve hemşehrilerinin sorumsuzluğundan yakınarak şöyle der: “...senin Turan’ını ben yağmalattım, senin Türklüğünü ben ezdirttim, senin emanetine ben ihanet ettim”. Bu tür sözlere İsmailbey Gaspıralı’nın “Mukaleme-yi selatin” eserinde de rastlanır. “Ülke kaygısı” sayfasında

ilan edilen “Türkistan fığanı” (Hacı Muin) adlı şiirde de yukarıdaki fikirlerin tekrarlandığı görülür (Hürriyet, 10 Kasım 1917). Hacı Muin bu şiirin 1912’de “Şura” dergisinin 6.sayısının 10.sayfasında yayınladığını yazar. Demek ki şiir Fıtrat’ın şiirinden beş sene önce yazılmıştır.

Gaspıralı ve Türkistan arasındaki ilişkiler 20. yüzyılın başlarında Özbek edebiyatının genç temsilcilerinin sanatında ezcümle Çolpan’ın eserleri yoluyla devam etti. Gaspıralı’nın “Ferengistan mektupları” adlı eserinde Molla Abbas’ın bazı davranışları ve karakterinde olan bazı özellikler belli miktarda Çolpan’ın Miryakup’unda (“Gece ve Gündüz”) da vardır. Örneğin, Molla Abbas Parisli kız Jozefine’yle tesadüfen tanışarak onun güzelliğine, aklına hayran kalır ve hatta ona âşık olur. Miryakup çaresizlik sonucu yanlış bir yola sapan kızı kurtarmak için onunla evlenme kararına varır. Molla Abbas da ilk önce itikadına göre mahrem olmayan Jozefine’ye yoldaş olmak istemediyse de sonradan gönlünü kaptırarak onunla evlenir. O Jozefine’ye “... bir bakışta sevdim, şanıma uygun olarak başlık parasını mümkün olduğunca çok vermeliyim” der. Miryakup da Meryem’i karısı olarak kabul eder. Biri Fransız öbürü Rus olan bu Avrupalı kızlar iki Türkistanlı delikanlıyı âşık eder kendine.

“Ferengistan mektuplar”nda Molla Abbas trene binen bir Fransız gencinden sevgilisini kıskanır “karımın yakınına oturup, durmadan konuşması hoşuma gitmedi, hemen omzundan tutup kendime çektim” diye yazar. Çolpan’ın Miryakup’u ise “... Trenimizde yeni tarzda Taşkent doppisi giymiş, güzel giyimli bir adam peyda oldu. Korkarım ki gözleri Meryem’de!... Kapıyı kapatıverdim” der. Miryakup’un bu davranışını Meryem’in anılarından da okuyabiliriz: “Tren istasyonda biraz mola verdikten sonra, Sart bir delikanlı yanımızdan geçti, karşımızdaki pencere yanında benim sıramda durdu. Derken Jakob (Meryem Miryakup’a böyle ad takmıştı – E.D.) da o tarafa geçti.” (Çolpan, 1993: 171) Müslümanlar için önemli bir özellik olan kıskanma duygusu işte böyle ince bir şekilde ifade edilmiştir. Her iki kahramanın ortak özelliklerden biri de Genrih ve Şerafeddin isimli karakterlerdir. Bunlar bilim ve eğitim açısından çevredeki insanlardan üstün bir pozisyonda yer alan aydın insanların temsilcileridir.

İsmailbey Gaspıralı’nın ölümünden sonra onun hakkında yazılan makale ve anılar cedit aydınlarının birçoğunun eserinde görülür. Kerimbek Kâmî’nin “Sahih “Tercüman” ve “İsmailbey Gaspıralı hakkında” adlı şiiri İsmailbey henüz hayatken yayımlanmıştır, şiirde:

“Naşiri gazete Bey İsmail Efendikim irür
Çok resa fikrü fesüh, hem zebandan “Tercüman”,
diyerek büyük ıslahatçıyı samimi bir şekilde övmektedir.

Cedit hareketinin sosyal ve politik düşünceleri, estetik idealleri, kültürel ve edebi yenilenmeye doğru çabalar, cemiyeti ıslah ve kâmil insan terbiyesine yönelik yüksek hedefleri işbirliği yapılarak o dönemde yaygın bir fikir hareketi olarak toplumu derinden etkiledi.

KAYNAKLAR:

1. Baltabayev H. (20 Ağustos 1996), “Timur sağanasını izleb” // Milli tikleniş gazetesi.
2. İsmailbey Gaspıralı. (2001), Simferopol. Tarpan.
3. İbret, Eczî, Süfizade. Seçilmiş eserler. (1999), Maneviyat, Taşkent.
4. Gaspıralı İ. Darur rahat müslümanları// Hayat ve memmat meselesi.(2006), Maneviyat, Taşkent.
5. Gaspıralı İ. Ferengistan Mektupları // Hayat ve memmat meselesi. (2006), Maneviyat, Taşkent.
6. Fıtrat. Seçilmiş eserler. 4 ciltli. 1.cilt. (2000), Maneviyat, Taşkent.
7. Tercüman gazetesi, 1906-1907 yıllar sayıları.
8. Çolpan. Eserler. 3 ciltli. 2.cilt. // Gece ve Gündüz (1993). Edebiyat ve Sanat, Taşkent.
9. “Şura” dergisi (15 Nisan 1916), “XX.Yüzyılda Köhne Türkistan” .
10. Kasımov, B., Yusupov, Ş., Dalimov, U., Rızaev, Ş., Ahmedov, S. (2004), Milli uyaniş devri o’zbek edabiyati. Ders kitabı. Maneviyat, Taşkent.